

Шейшенбаева А.М.

**САЛТТУУ КЫРГЫЗ КООМУНУН СОЦИАЛДЫК КАТМАРЛАРЫНЫН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Шейшенбаева А.М.

**ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ КЫРГЫЗСКОГО
ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА**

A.M. Sheishenbaeva

**FEATURES OF SOCIAL STRATIFICATION IN KYRGYZ
TRADITIONAL SOCIETY**

УДК: 301 (575.2)

Макалада салттуу кыргыз коомунун социалдык катмар маселеси каралган. Социалдык катмарга көчмөндүү турмуш, ошондой эле номадикалык цивилизацияга мүнөздүү коомдук психология, жамааташтык, жерге карата уруулук менчик таасирин тийгизген. Макаланын автору салттуу кыргыз коомун социалдык дифференциациялоо татаал түзүлүштө жана социалдык катмардын ачык тиби болгондугун баса белгилейт. Коом салттуу түзүлүштө болгонуна карабастан, кыймылдуу болгон, индивиддер социалдык мейкиндикте көчүп жүрө алган, өз социалдык статусун жана абалын өзгөртүүгө мүмкүнчүлүгү болгон.

Негизги сөздөр: социалдык катмарлар, социалдык жиктелүү, социалдык группа, социалдык статус, манап, бий, бай, баатыр, букара, кедей, кул.

В статье рассматривается социальная стратификация кыргызского традиционного общества. Автор отмечает, что на характер социальной стратификации влиял кочевой образ жизни и присущая номадической цивилизации общинная психология, коллективизм, родовая собственность на землю. Автор приходит к выводу, что социальная дифференциация кыргызского традиционного общества имела сложную структуру и представляла собой открытый тип социальной стратификации. Несмотря на традиционализм, общество было динамичным, индивиды могли перемещаться в социальном пространстве, меняя свое социальное положение и статус.

Ключевые слова: социальная стратификация, социальная дифференциация, социальное расслоение, социальная группа, социальный статус, манап, бий, бай, баатыр, букара, кедей, кул.

In this article the author study the social stratification of the Kyrgyz traditional society. Particularly, they note that the nature of social stratification was influenced by nomadic way of life and community psychology, collectivism, tribal ownership of land inherent to nomadic civilization. The authors conclude that the social differentiation of the Kyrgyz traditional society had a complex structure and was an open type of social stratification. Despite traditionalism, the society was dynamic, individuals were able to move in the social space, changing their social position and status.

Key words: social stratification, social differentiation, social group, social status, manap, biy, bay, baатыr, buкаra, kedey, kul.

Борбордук Азия социомаданий өзгөрүүлөрдүн жана өз ара улуттук-маданий, этникалык кайталан-

гыстыгын издөөнүн татаал процесстерин башынан кечирүүдө. Мындай шарттарда улуттардын өз алдынчалуулугун кайра жаралуусун жана өнүгүшүн, сакталып калышын изилдөөнүн зарылдыгы актуалдуу. Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн тарыхый тажрыйбасы күбө болгондой, белгисиздик мезгилдеринде, социалдык кыйын кездерде, өзгөрүүлөрдө кыргыз элинин салттуу маданиятына жана билиминдеги даанышмандык менен тажрыйбалар, өзүн сактап калуунун, кайра калыбына келүүнүн, келечекте өнүгүү жолдорун иштеп чыгуунун өзөгүн түзгөн. Биз байыркы заманга бүгүнкү жашоонун тамырын изилдөөгө умтулуп кайрылабыз. Бул макаланын максаты кыргыз салттуу коомунун социалдык катмарынын көп түрдүүлүгүн ачып берүү болуп саналат. Кыргыз коому патриархалдык, уруучулук салтка негизделген, байыркы замандарда түптөлгөн коомдогу жашоо- турмушту сактап калууга негизделген, уруулук биримдик жана уруунун кызыкчылыгын көздөгөн. Социалдык мамилелер түпкү баалуулуктарды, баалуу үлгүлөрүн, адаттарды колдонууга багытталган. Буга чейинки муундардын тажрыйбасын пайдалануу салттуу коомдук туруктуу өнүгүүсүнүн негизги фактору болгон. Кыргыз салттуу коомун социалдык дифференциялоодо уруучулук кызыкчылыкка карабастан, жамааташтык эки чон топтон түзүлгөн: жогорку-феодалдык уруучулук бийлер “ак сөөктөр”, бай манаптар экономикалык жана саясий бийлик жүргүзгөн топ болгон; төмөнкү- “букара” – “кара таман” – кыргыз элинин негизги массасын түзгөн (көчмөндөр менен дыйкандардын феодалдарга көз каранды массасы). Б.Солтоноев кыргыз салттуу коомунун социалдык дифференциациясын төмөнкү социалдык топторго бөлүштүргөн: хан, бай, манап, бий, баатыр, букара, кедей, кул. Ар бир топ өз ара тен салмакталган. Б.Солтоноев “хан” түшүнүгү хандыктын түзүлүшү менен байланыштуу, кыргыздарда бул сөздүн түпкү маанисинде хан болгон эмес, толук хандык бийлик жүргөн эмес, анткени, кыргыз “ханы” өзүнүн күчтүү, катуу бийлик жүргүзгөн бийлик ээсине багынган (мисалы кокон хандыгына багынган) деп айткан [1. 291- б.]

Феодалдык уруулук бийликти “манаптар” бийлешкен. Радловдун пикири боюнча кыргыздарда манаптар XVIII кылымдарда пайда болгон “Сары-

багыш уруусунун бийинин биринин ысымы Манап болгон, бул адамдын көзү өткөндөн кийин бийлер манап деп аталышкан” [2.240-6.]. В.В. Бартольд, А.Н. Вышнегорскийдин сөзүн мисал кылат, ал окумуштуу XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын жашоо турмушун изилдеген: “манаптар-бийлерден чыккан жакшылар, алардын бири да Чыңгыз хандын тукуму эмес.” Эрдиги жана акылмандыгы менен өзгөчөлөнгөн адамдар Манап аталган; баш аламандыкта алар жол көрсөтүшкөн. Сырткы жортуулдарда эл башында, башка манаптардан өзгөчөлөнгөндөр турган: “аларды эч ким шайлаган эмес, эгер аларды тандоого туура келсе, дал ушул адамдар тандалышкан”. Социалдык маанилүүлүгү боюнча манаптар төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн: “чон манап”, же “ага манап” деп аталган манаптарга майда же кичи манаптар уруунун же уруктун бийлери баш ийишкен, “чынжырлуу манап”, “чала манап” чон манаптарга баш ийген, “чолок манап” – эн майда манап, “букара манап” – манаптын тууганы башка элден өйдө турган [3. 515-6.]. Бул социалдык маанидеги топтордун маанилүүлүгүн аныктаган критерий ага баш ийген элдин санына жана жайыттарга ээлик кылуусуна, малдын санына, жылкы, кой, уй, төө, топозго байланыштуу болгон.

“Бай” социалдык тобу өз карамагында жүздөгөн же миндеген ири жана майда жандыктарды кармашкан. Алар ири мал ээлери болушкан. Манаптар байлардан айырмаланып, мүлккө эле ээ болбостон, коомдо белгилүү денгээлде бийлик кылышкан. Манаптар эл башкаруунун негизинде жашашкан, айрымдары – болуштуктун бир бөлүгүн, башкалары бир нече уруу же урукту башкарышкан. Коомдун социалдык тепкичинде “байлар” манаптан кийинки орунду ээлешкен. Изилдөөчүлөр “бай” термини XX кылымдын башына тиешелүү деп белгилешет, бирок мааниси бир аз башкача болгон экен: “Байлар ири мал ээлери эле эмес, соодагер, ишкер болушкан. Байлардын чарбачылыгы товар акча, буржуазиялык мамилелерге өткөн. Байлар феодалдык эзүүнүн формаларын эле колдонушпастан, букаралардын кара күчүн пайдаланышкан, карызга акча берген [4. 61-б.]. Байлар манаптар сыяктуу жогорку бийлик төбөлдөрүнөн болушкан, алар ички дифференцияга киришкен, чыккан теги жана байлык даражасы - малынын саны менен өлчөнгөн. Б.Солтоноев байлардын 4 түрүн бөлүп көрсөткөн: 1. «Чоң бай» же «Март бай» – ири байлык мүлккө ээ болгон, бай-бийлер менен тыгыз байланышта болгон; 2. «Сараң бай» же «колтукчу бай». 3. «Сасык бай» же «Жокуй бай»; 4. Жеке мерез бай” – өзү үй-бүлөсү менен гана көчүп-конгон, өзгөчөлөнүп жашаган. Мындан тышкары «уюткулуу бай же кордолуу бай» – тукуму, теги бай болгон, «ордолуу бай» – бийлик ээсине жакындыгы бар бай.

Салттуу кыргыз коомуна маанилүү социалдык топтордун бири «бийлер» болушкан. Бий адаттагы укуктарга таянып жарандык жана түрдүү кылмыш иштерин чечкен. Бирок окумуштуулар белгилен-

гендей XVII кылымдан XIX кылымга чейин уруунун аксакалдары бийлеп административдик жана соттук кызматтарды аткарышкан. М. Т. Айбаев мындай деп жазган “бий уруунун башында турган, административдик, саясий, чарбалык, соттук милдеттерди аткарышкан”. Бул тууралуу коомдук-саясий көйгөйлөр боюнча, айрыкча кыргыз коомундагы социалдык теңсиздик жөнүндөгү ой-пикирлеринин курч багытын заманачыл акындардын бири Молдо Кылычтын “Зар заман” ырында жогорку денгээлде берилгенин баамдасак болот

Былытыркыдан бу жылы.

Замананын кыйыны.

Боздотуп жатат карыбын,

Болуш, бийдин чыгымы.

Жайы кышы бир алат

Оокатынын жарымы [5. 129-б.].

XIX кылымдын ортосунда жаңы ак сөөктөрдүн бутагы манапчылык пайда болгон, Кыргыз истеблишменти. “Манаптар өз уруу жана уругун бийлеген (башкарган), ал эми бийдин соттук кызматын орто жана майда манаптар жүргүзгөн”. Б. Жамгырчинов белгилегендей, XIX кылымдын 1-жарымына чейин бий өз уругунда бардык бийликти жүргүзгөн, өзү кожо, өзү бий болгон, ушул кылымдын ортосунда анын бийлиги соттук кызмат менен чектелген. [6. 98-б.]. Бийлердин соту кыргыз феодал ак сөөктөрдүн кызыкчылыгын көздөшкөн, бийлик жүргүзүүчү таптын укуктук жана саясий кызыкчылыктарын коргошкон. Ошентип, “Бий” сөзү XIX кылымдын ортосунда сот деген маанини түшүндүргөн. Бий кара кылды как жарган калыс болушу керектиги жөнүдө макалда мындай деп айтылган: “Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок” [7. 191-б.]. Кыргыздын салттуу коомун социалдык стратификациялоодо өзгөчө акыбалды “баатырлар” ээлешкен, алар өз эр жүрөктүүлүгү жана аскер ишин мыкты билишкен. Социалдык чыгыш теги боюнча алар манаптардан да, жөнөкөй адамдардын арасынан да чыгышкан. Баатырлар төмөнкү социалдык кедей тектен чыгышса да, “Бара-бара феодалдык ак сөөктөрдүн катарына кошулган”. Б.Солтоноев белгилеп өткөндөй баатырлар салттуу коомдун катмарларында ички дифференциацияга ээ болгон жана 6 категорияга бөлүнгөн. 1. “Адам шери” – октон коркпогон баатыр, кооптуу коркунучту сезбеген; 2. “Кара көк” же “көк жал” - чыдамкай, оор жаракат алса да согушкан баатыр; 3. “Илекор баатыр” – шамдагай баатыр, аскер өнөрүн мыкты өздөштүргөн; 4. “Жеке баатыр” - өзү үчүн жалгыз иш жүргүзгөн, бирөөнүн малын олжолоп кеткен; 5. “Ээрчиме баатыр” – жандоочу баатыр, баатырды жандап жүргөн, башкаларды карап согушка аттанган. 6. “Айласыз баатыр” - арга жоктон согушка аттанган: “Айласыз баатыр чочкого чабат”.

Социалдык бөлүштүрүүдө көп орунду калктын төмөнкү катмары “букаралар” же “кедейлер” ээлеген. Алар феодалдык уруучулуктан көз каранды болушкан. Байлыктын теңсиздигинен букаралар ички дифференцияга дуушур болушкан. Б.Солтоноев

кедейлердин 8 түрүн белгилеген: “Томаяк” – толук кедей; 2. “кара кашка кедей” же “кежир кедей” – томаякка караганда арык жылкысы бар. 3. “Малай, жалчы”- жалданып иштеген кедей. 4. “Жылкычы”- жылкы кайтарган. 5. “Коңшу колоңчу”- бай-манаптар менен бирге үй-бүлөсү кошо көчүп-конуп, мал багып, чарбачылыкка жардам беришкен. 6. “Жакыр кедей” – жакырланган кедей. 7. “Аштыкчы” – бай-манаптардын эгин-тегинин айдоочу. 8. “Койчу” – кой кайтарган адам.

Кыргыз элинин байыртадан эле коом тууралуу учкай ойлорун элдик оозеки чыгармаларда жана макал-лакаптарда кездештиребиз. “Жаныш Байыш” башкы каармандар Жаныш, Байыштын калмак менен согушуп, колго түшүп, кытай каны тарабынан кордук көрүшү, кан кызынын жардамы менен туткундан кутулуп, эли жерине кайтышы, ички-сырткы душмандан өч алып, кыргыздардын өз баатырларынын тегерегине чогулуп, азаттык алышы, мекенине болгон патриоттуулугу, социалдык катмарлар сүрөттөлөт.

Аллайр таксыр каныбыз,
Кедейликтин зарпынан,
Кетти биздин саныбыз,
Кесилди биздин башыбыз,
Көздөн аккан жашыбыз [8. 99-б.]

деп эли журтунан кабар алганы баяндалат.

Окуусу жана чыгармачылык багыты боюнча коом түзүлүшүндөгү ырларга маани берген Тоголок Молдо болгон. Ал өзүнүн “Насыят” деген поэмасында социалдык-саясий түзүлүштү, кедейлердин кандай кыйындыкты тартканын, оор турмушун элестетүү менен бирге, аларга боор ачуу пайда болот:

Жалчы болуп жабыркап,
Байга жүрдүң кедейлер.
Шоруң катып кесимдүү,
Айга жүрдүң кедейлер,
Бир жылдык кызмат кылмакка,
Тайга жүрдүң кедейлер.

Феодалдык-патриархалдык коомго мүнөздүү белгилердин бири эң төмөнкү катмарда – “кулдар” болгон. Бул социалдык катмарга Б.Солтоноев төмөнкүлөрдү кошкон: 1. “Боору такыр кул” – төрөлгөндөн кул; 2. “Үйдө туума кул” же “тондуу кул” – күндүн балдары, байдын үй жумуштарын аткарышкан; 3. “Төшөккө жатар кул” – никесиз төрөлгөн күндүн балдары; 4. “Жумшатылып келген кул” – кыздын себи менен кошо жумшоо үчүн берилген кул; 5. “Калыңга келген кул” – кыздын калыңы менен берилген кул; 6. “Байгеге сайылып келген кул” – ат чабышта байгеге коюлган кул; 7. “Жоодон түшкөн кул” – аскер туткуну, кулдукка алынган; 8. “Түпсүз кул” – ата-теги жок кул; 9. “Сатып алган кул” же “кесик кулак кул” – сатылып келген кулдун кулагын кесип коюшкан”.

Социалдык стратификация теориясы боюнча кыргыз коому, башка чыгыш коомдорунан айырмаланышып (Индия, Кытай) стратификациялык системалардын ачык тибинде болушкан. Коомдун мүчөлөрү өз социалдык статусун өзгөртө алышкан. Мисалы индия коому социалдык стратификациянын жабык тибинде болушкан, коомдун мүчөлөрү өз социалдык статусун өзгөртө алышкан эмес – коом төрт (кастага) варнага бөлүнгөн, ар бир варна адамдардын тобу, алардын коомдо өз орду бар. Варна эндогаммалуу-нике варнанын ичинде гана жүрөт. Варнага тиешелүүлүк адам төрөлгөндө мурасталган. Варнанын мүчөлөрүнүн өзүнүн кесиптери бар болгон [9. 55-б.].

Кытай коомунда да ушул көрүнүштү байкоого болот: Эгер ван (коомдун жогорку катмары) – Байыркы кытайдагы социалдык конустун чокусу болсо, анын негизги – жер иштеткенге эркиндиги жок коомдор, алардын өкүлдөрү – укугу жок шу-жендер (кедей-кембагалдар). Социалдык конустун негизи жана чокусунун арасында – жерди мурастап ээлеген түрдүү рангадагы ак сөөктөр, мамлекеттик аппаратты түзгөндөр (чжухоу), чоң үй-бүлө кландарынын башчылары, (дафу), чоң үй-бүлөлөрдүн башчылары. Кулдар жан-жаныбарлар менен бирге социалдык иерархиядан тышкары каралган”. Салттуу кытай коомунда бардык мамилелер “кытай салтанатына” багынган – бул үрп-адатта коомдун ар бир мүчөсүнө белгилүү абалы – социалдык статусу жазылган, аны өзгөртүүгө мүмкүн болгон эмес. “Бул салт асмандын туруктуулугуна, жердеги тартипке жана элден жүрүш-турушуна негизделген”.

Кытай салттуу коому, салттуулугуна карабастан динамикалуу (кыймылдуу) болгон. Адамдар социалдык мейкиндикте өз социалдык абалын өзгөртүп көчүп-конуп жүрө алган. Коомдун мындай абалынын себеби автордун ою боюнча, көчмөн турмуш жана номадикалык цивилизациядагы коомдук технология, жамааташтык, жерге уруулук менчиктөө болуп саналган. Негизги байлык-мал болгон, көчмөн жашоо-турмуш, катаал кыш, жут, уруулук согуштар жана жортуулдар туруксуздук көрсөткүч эле. Бул жөнүндө “Бай чиренсе бир кыштык” деген макал бар. Салттуу кыргыз коомунун социалдык катмарланышынын ачык системасынын мисалы катары социалдык топтор “баатырлар” эсептелишкен, алар ар түрдүү калктын катмарларынан чыккан, алар өз кара күчү, ар намыс-адеби жана психологиялык жөндөмдүүлүгү менен мүмкүнчүлүгү аркылуу социалдык тепкичте жогорулаган, өз социалдык статусун өзгөртө алышкан. Б. Жамгырчинов белгилеп өткөндөй: “баатырлар бай феодал ак сөөктөрдүн катарына жеңил эле өткөн. XIXк Төрөгелди баатырга окшогон кээ бир манаптар, бир нече түтүн башкарып, көптөгөн малдын ээлери болушкан” [10. 60-б.]. Социалдык топтун бири болгон “манаптарды” баса белгилеп кетүүгө болот. Уруулук бийлик атадан-балага мураска өткөн абалына карабай вертикалдуу мобилдүүлүккө ээ болушкан. “Чала манаптар” башкарган элдин (уруунун) көбөйүшү жана байлыкты топтоо аркылуу “чоң манап” болгон, ал эми “чынжырлуу манап” уруучулук согуштардын айынан социалдык тепкичтен төмөн да түшкөн. Бий болуп букаралардын ичинен да адамдар чыккан, алар

согушта эрдик көрсөтүп, өз элинин сый-урматына ээ болушкан”. С. Кожоналиев айткандай: бий болууга башка феодал байларга караганда бийлердин бала-бакырасына көбүрөөк шарты бар эле. Көпчүлүк учурда бай, тектүү ак сөөктөр гана бий боло алышкан. Ошондой болсо да, карапайым элден чыккан адамдар да бий болушкан, бирок алар айылдык, уруулук жыйында - “дубанда” кыргыздардын укуктарын билген жана эл башкарууга өз жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтө алгандар да шайланышкан. Карапайым эл арасынан чыккан бийлер бийликтин эсебинен тез эле байып, бай манаптардын катарына өткөн”. “Букара” социалдык тобундагы вертикалдуу мобилдүүлүктү белгилей кетүү керек: букаралардын катмарында байлыгы менен өзгөчөлөнгөн мал ээлерин байлардын катарына киргизүүгө толук мүмкүн.

XX кылымга чейинки кыргыз салттуу коомунун социалдык катмарлануусун талдоого алуудан, социалдык топторго бөлүүнүн критерийлери көрсөткөндөй байлык мүлкүнө, социалдык чыгыш тегине, бийликке мамилесине, коомдогу абалына карап бөлүштүрүлгөн. Салттуу кыргыз коомунун социалдык

дифференциациясы татаал түзүлүшкө ээ болгон жана социалдык катмарлануунун ачык тибинде болгон, коомдун өкүлдөрү социалдык мейкиндикте эркин көчүп-конуп жүрө алышкан.

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. - Б., 1996.
2. Джамгерчинов Б. Присоединение Кыргызстана к России. - М., 1959.
3. Джамгерчинов Б. Из истории киргизов первой половины XIX в. Ученые записки исторического факультета Киргосуниверситета. - Ф., 1958. – Вып. IV.
4. Кожоналиев С.К. Обычное право кыргызов. - Б., 2000.
5. Кыргызско-русский словарь. / Сост. К.К.Юдахин. - Б.: Шам., 1999.
6. Молдо Кылыч. Казалдар. - Фрунзе: Адабият, 1990.
7. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. - Бишкек: Архи, 2013.
8. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. - Бишкек: Архи, 2013.
9. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. - М: Высшая школа, 1981.
10. Эл адабияты сериясы”. Жаныш Байыш. 4-том. - Б., 1998.

Рецензент: к.филос.н., доцент Ботоканова Г.Т.